

повністю подолати у наступні десятиліття, і вони ще й сьогодні обумовлюють збереження залишків негативних стереотипів мислення, забобонів, упередженого та зверхнього ставлення до представників окремих національностей. З іншого ж боку, жорстка національна політика царизму, відверте нехтування національно-культурними запитами багатомільйонних народів та етнічних меншин, неприкрита штучна русифікація викликали спочатку невдоволення та занепокоєння, а незабаром — протест, спротив, тягли за собою зростання рівня національної свідомості та чисельності національної еліти, рішучість якої згодом значною мірою обумовила розпад колоніальних імперій.

Надійшла до редколегії 10.04.01

В. Рум'янцев, доктор юридичних наук (НЮА України)

Судова система в Українській державі гетьмана П. Скоропадського

Зміна форми Української держави у зв'язку з приходом до влади П. Скоропадського неминуче поставила на порядок денний проблему організації нових владних структур і, зокрема, судової системи. Тим більш триматись осторонь проблем суду і судочинства гетьман не міг, оскільки в «Грамоті до всього українського народу» задекларував намір розбудовувати в Україні правову державу, а в «Законах про тимчасовий державний устрій України» зафіксував принципи судової недоторканності особи¹.

У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла «змішана» судова система, тобто судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, суди, засновані Центральною Радою, та власні судові інституції. При цьому формально зберігалися демократичні принципи судоустрою: незалежність суду, незмінність суддів, участь у розгляді справ присяжних засідателів, гласність процесу, рівність сторін, право на захист тощо.

¹ Див.: Державний вісник. — 1918. — 10, 16 трав.

Загальне керівництво системою правосуддя покладалося на Міністерство судових справ (з 15 липня 1918 р. — Міністерство юстиції), першим міністром якого став М. Чубинський. Його діяльність високо цінував П. Скоропадський¹.

Створення нової судової системи в Українській державі розпочалася з реформування її вищої ланки — Генерального суду. В «Законах про тимчасовий державний устрій України» цілий розділ був присвячений Генеральному суду. Як і раніше, він виступав як вищий охоронець і захисник закону та вищий суд України у справах судових та адміністративних. Новела полягала в тому, що гетьман перебрав на себе право призначати суддів Генерального суду².

Гетьман планував реформувати Генеральний суд в напрямку перетворення його на структуру, подібну до колишнього Правительствуючого Сенату Російської імперії. Практична робота в цій галузі покладалася на «Комісію для перегляду заведення Генерального та Апеляційного судів», створену при Міністерстві судових справ 20 травня 1918 р.³

25 травня 1918 р. гетьман затвердив закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні, — «іменем закону Української Держави»⁴.

2 червня 1918 р. було прийнято новий закон Української держави про Генеральний суд. Закон, з одного боку, окреслював перспективи судової реформи в Україні, а з іншого — до її здійснення уточнював функції Генерального суду. Останній складався з 15 суддів цивільного, карного і адміністративного департаментів і виконував на території України функції колишнього Правительствуючого Сенату Російської імперії у справах судових, справах нагляду за судовими установами, особами судового відомства, а також усі касаційні функції Головного військового суду.

8 липня 1918 р. був прийнятий закон «Про утворення Державного Сенату»⁵, яким скасовувався Генеральний суд і засно-

¹ Див.: *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1996. — С. 165.

² Див.: *Державний вісник.* — 1918. — 10 трав.

³ Див.: *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920. — К., 1997. — С. 103.

⁴ Див.: *Історія держави і права України: Академічний курс у 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина.* — К., 2000. — Т. 2. — С. 80.

⁵ Див.: *Державний вісник.* — 1918. — 5 черв.

увався Державний Сенат як вища інституція Української держави у судових та адміністративних справах.

У цьому законі яскраво виявилась прихильність гетьмана П. Скоропадського до російської моделі організації державних структур, зокрема судових. Відповідно до 2 артикулу устрій, компетенція, обсяг повноважень Державного Сенату, порядок чинності і провадження справ, порядок виконання постанов Державного Сенату, порядок його зносин з іншими державними установами, права, обов'язки і відповідальність senatorів мали тимчасово регулюватися «Учреждением Российского Правительствующего Сената» та «Учреждением Судебных установлений».

Державний Сенат складався з Адміністративного Генерального суду (19 senatorів), Карного Генерального суду (11 senatorів), Цивільного Генерального суду (15 senatorів) і Загального Зібрання Сенату (10 senatorів).

Закон встановлював суворі вимоги до кандидатів на посади senatorів. Senatorи призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою, що працювали не менше 15 років у судових відомствах на посаді судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду і вище або присяжного адвоката чи викладали юридичні науки у вищих навчальних закладах, а також із числа осіб, що мали вчений ступень магістра або доктора права. Senatorам Цивільного Генерального суду зараховувався стаж перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати, Адміністративного — час державної та громадської служби на посадах, що надавали широкий адміністративний досвід. Senatorом Загального Зібрання можна було стати і без 15-річного стажу, але за умови перебування на посаді міністра.

Закон встановлював постійність посад senatorів, забороняючи їм одночасно перебувати на будь-яких посадах на державній чи громадській службі. Їм можна було обіймати професорські посади у вищих навчальних закладах, викладати в них або виконувати тимчасові доручення у державній службі. Винятки становили senatorи Загального Зібрання, які могли бути призначені на міністерські посади, але в такому разі вони виконували senatorські обов'язки на громадських засадах.

Senatorи вперше призначалися гетьманом на підставі ухваленого Радою міністрів подання міністра юстиції.

Протягом липня 1918 р. сенатори були призначені. Їх склад укомплектували за рахунок колишніх суддів Генерального суду та колишніх урядовців російського судового відомства, які опинилися на Україні після жовтневого перевороту в Петрограді.

Як державні урядовці Василенко (міністр народної освіти та мистецтва), І. Кістяківський (міністр внутрішніх справ), Завадський (державний контролер) стали сенаторами Загального Зібрання із залишенням на своїх урядових посадах. До них приєдналися Голова Ради міністрів Лизогуб, міністр юстиції Чубинський та його товариш Романов.

Сенаторами Адміністративного Генерального суду стали Б. Кістяківський, Пухтинський, Радченко, Шиянов, а також начальник Головного тюремного управління В'язлов, старший прокурор Генерального суду Маркович і прокурор Київської судової палати Чебаков. Решту посад цього суду зайняли колишні російські урядовці: сенатори Правительствующого Сенату — Невзоров, Ілімов, Носенко, Шлейфер, Майборода, Волинський і Собачевський, професор Петербурзького університету Вічухін, колишній член Державної Думи Умішинецький, пристав Московської судової палати Хвостов.

Сенаторами Цивільного Генерального суду стали Ачкасов, Будовський, Попов, Хруцький, Чернявський, Шелухін, колишні голови судових палат: Київської — Бокша, Одеської — Кондрацький, Харківської — Примо, а також колишні російські урядовці Правительствующого Сенату: Толстой, Краснянський, Морозов, Назімов, Виноградський, голова Петроградської судової палати Литовченко та голова одного з її департаментів Стіна.

Сенаторами Карного Генерального суду стали члени судових палат: Одеської — Ляницький, Харківської — Мачульський. Решту сенаторів Карного суду становили колишні сенатори Правительствующого Сенату: Гогель, Маньковський, Грабар, Раєвський, Юршевський, товариш обер-прокурора Литовченко і голова Омського військового суду Гречко.

Росіяни склали більшість і серед призначених прокурорів Генеральних судів Державного Сенату. Ними стали товариші обер-прокурора Правительствующого Сенату відповідно: Затворницький — Цивільного і Тизенгаузен — Карного. Товариш прокурора Київської судової палати Лошкар'єв обійняв

посаду прокурора Загального Зібрання Сенату. А голову Сімферопольського окружного суду Тулова було призначено прокурором Адміністративного суду¹.

Першим президентом Державного Сенату став професор М. Василенко, а головами Генеральних судів: Адміністративного — Д. Носенко, Цивільного — С. Гусаківський, Карного — М. Чубинський².

Отже, загальна кількість посад у вищій судовій установі Української держави розподілялася поміж колишніми урядовцями УНР і царської Росії у співвідношенні приблизно «п'ятдесят на п'ятдесят». Але рівень їхньої освіченості і практичного досвіду не давав сумніву в компетентності і професійності сенаторів. Керівні посади в департаментах Сенату посідали колишні українські урядовці³.

Якщо у будь-якому з Генеральних судів звільнялася посада сенатора, то вакансія заповнювалася шляхом обрання Загальним Зібранням на цю посаду одного з кількох кандидатів, які пропонувалися міністром юстиції або президентом Сенату. Новий сенатор мав затверджуватися гетьманом після ухвали його кандидатури Радою міністрів. Коли ж кандидатура сенатора не задовольняла уряд або гетьмана, то останній призначав іншу особу вже без процедури обрання.

Закон не встановлював строку перебування сенаторів на посадах і можна вважати, що вони могли займати їх довічно. Хоча сенатори могли позбавитися своєї посади, але в суворо визначених законом випадках, «коли заняття, пожиття та вчинки особи, яка має звання сенатора, будуть визнані за невідповідні гідності цього високого звання», і шляхом визначеної законом процедури — на підставі «постанови Загального Зібрання Сенату, затвердженого гетьманом»⁴.

Закон передбачав процедуру звільнення сенаторів з посади за станом здоров'я. В такому разі звання сенатора залишалося за звільненим довічно.

¹ Див.: Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918) — Х., 2000. — С. 349–350.

² Див.: Нагаєвський І. Історія Української державності двадцятого століття. — К., 1994. — С. 137.

³ Див.: Тимошук О. В. Судові органи «цивільного відомства» в Українській Державі 1918 р. // Держава і право. — 1999. — Вип. 4. — С. 45.

⁴ Див.: Землянська В. Про судове законодавство гетьмана Скоропадського // Вісник Львівського університету. — Сер. юрид. — 2000. — Вип. 35. — С. 97.

Досить ретельно законодавство визначало організаційні форми діяльності Державного Сенату. Загальне Зібрання Сенату складалося з усіх 55 senatorів і проводилося за ініціативою президента Сенату, міністра юстиції або за вимогою 10 senatorів. У Загальному Зібранні генеральних суддів брали участь 45 senatorів відповідних судів, а «сполученні присутності» склалися з обраних на 5 років тим чи іншим судом senatorів (по 2 від кожного суду). До Вищої дисциплінарної присутності належали голови Генеральних судів і senatorи, обрані до «сполучених присутностей». Голови Генеральних судів обиралися довічно всіма senatorами того чи іншого суду і затверджувалися гетьманом. Генеральні суди поділялися на відділи, які очолювали старші за стажем senatorи.

Всі питання, що розглядалися Загальним Зібранням Сенату, вирішувалися простою більшістю голосів присутніх, але за умови, що у зібранні брали участь $\frac{2}{3}$ усіх senatorів або $\frac{2}{3}$ senatorів суду, до якого належить справа. За рівності голосів, незважаючи на позицію головуючого, рішення вважалося не прийнятим.

Компетенція Державного Сенату значною мірою повторювала компетенцію Правительствующого Сенату Російської імперії. До відання Загального Зібрання всіх Генеральних судів належали справи, що колись розглядалися спільно складами першого і касаційного департаментів або першого, другого і касаційного департаментів Правительствующого Сенату; Загального зібрання Цивільного і Карного Генеральних судів — справи, що розглядалися спільними зібраннями касаційних департаментів російського Сенату; «сполученої присутності» всіх Генеральних судів — до «сполученої присутності» першого і касаційного департаментів; «сполученої присутності» Адміністративного і Карного судів — до «сполученої присутності» першого і відповідних касаційних департаментів Правительствующого Сенату.

Адміністративний Генеральний суд розглядав справи, що за часів Російської імперії належали до компетенції першого, другого, третього і четвертого департаментів Правительствующого Сенату і Особливої присутності. Цивільний і Карний генеральні суди розв'язували питання, що в минулому розглядалися у касаційних департаментах, а Карний генеральний

суд — ще й справи Головного військового суду і Головного військово-морського суду¹.

Офіційне відкриття Державного Сенату відбулося 1 вересня 1918 р.

До середини 1918 р. в Українській державі діяла система загальних судів Російської імперії, дещо реформована Центральною Радою. 8 липня 1918 р. був ухвалений закон «Про Судові Палати і Апеляційні Суди»², відповідно до якого всі три судові палати колишніх малоросійських губерній — Київська, Харківська та Одеська — залишалися діючими з деякими змінами, які стосувалися їхніх штатів та вимог до кандидатів на посади суддів.

Судові палати склалися з департаментів цивільних і кримінальних справ, кожний з яких мав свого голову і членів. У загальному зібранні палати головував один із голів департаменту, який вважався старшим.

Як суд першої інстанції судові палати розглядали справи про державні і посадові злочини, не виключені із загального судочинства. Судові палати були апеляційними інстанціями для всіх справ, що розглядалися в окружних судах без присяжних засідателів. До того ж судові палати здійснювали наглядові функції за справами окружних судів. У свою чергу Генеральні суди Державного Сенату були апеляційною інстанцією у справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними.

Закон встановлював доволі суворі вимоги до кандидатів на посади членів судових палат. На них призначалися наказом гетьмана за поданням міністра юстиції особи з вищою юридичною освітою, які мали 10-річний стаж роботи в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду або в адвокатурі у званні присяжного повіреного. Членами судових палат могли також призначатися особи, що мали вчений ступень магістра або доктора, викладачі юридичних наук у вищих навчальних закладах, якщо вони займалися викладацькою діяльністю не менше 10 років.

Членам судових палат не дозволялося обіймати інші посади на державній або громадській службі, крім професорсько-викладацьких.

¹ Див.: Українське державотворення: не втребований потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. — К., 1997. — С. 435.

² Див.: Державний вісник. — 1918. — 20 лип.

Протягом місяця за цими умовами були призначені члени судових палат. Їхніми головами гетьман затвердив досвідчених юристів: Київської — Каменцова, Одеської — Мартиновського і Харківської — Абрамова¹.

Що стосується окружних судів, то вони діяли у складі адміністративного, карного і цивільного відділів. До складу окружного суду входили голова суду, товариш голови, судді, судові слідчі, секретарі, нотаріуси, судові виконавці і судові посланці.

Адміністративні, карні та цивільні справи, які перевищували компетенцію мирових судів, окружні суди розглядали у складі 3 постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи — у складі 3 суддів і 12 присяжних засідателів. 17 вересня 1918 р. Рада міністрів прийняла постанову «Про тимчасовий порядок призначення засідателів для участі в судових засіданнях судових палат»². Присяжних засідателів призначали для участі у судових засіданнях на підставі дореволюційного статуту кримінального судочинства. Але підбір присяжних засідателів здійснювали спеціальні комісії, до складу яких входили представники органів місцевого самоврядування, прокуратури, Державної варти та ін.

Окружні суди водночас були і апеляційною інстанцією, до якої надсилались скарги на вироки і рішення мирових судів.

За станом на середину 1918 р. в Україні діяли 19 окружних судів.

Усі урядові особи колишніх російських судових інстанцій, що були надіслані Петроградом до українських судових установ, постановою гетьманського уряду від 30 серпня 1918 р. мали залишатися в Україні до 1 січня 1919 р.

При окружних судах і судових палатах знаходилися «кандидати на посади по судовому відомству»: 125 старших і 300 молодших кандидатів у судді.

Система місцевих судів Української держави не зазнала істотних змін порівняно з періодом УНР. 2 червня 1918 р. були внесені деякі зміни і доповнення до закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. про місцевий суд. Зокрема, у разі, коли вибори мирових суддів не відбулися або було обрано менше

¹ Див.: Державний вісник. — 1918. — 20 вер.

² Див.: Там само. 29 серп.

мирових судів, ніж передбачав штатний розклад, або Генеральний суд не затвердив кого-небудь з обраних судів, то міністр судових справ мав право призначити їх на строк повноважень обраних мирових суддів.

Юрисдикція мирових суддів обмежувалася мировою дільницею. Для ведення діловодства вони обирали секретарів, яких на посаді затверджував з'їзд мирових суддів. Додаткові і почесні мирові судді розглядали справи в межах мирового округу. Посади дільничних і додаткових мирових суддів передбачали постійне обіймання. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську і судову діяльність. Вони розглядали справи лише в тих випадках, коли обидві сторони зверталися за їхнім посередництвом. До мирової дільниці входили, як правило, кілька волосних чи міських районів. Мирові дільниці об'єднувалися в мирові округи, в межах яких збиралися з'їзди мирових суддів. Загалом в Українській державі діяло 115 з'їздів мирових суддів.

До штатного розкладу з'їздів мирових суддів входила посада адміністративного судді повіту, що була введена законом Тимчасового уряду від 30 травня 1917 р. 3 червня 1918 р. постановою Ради міністрів адміністративним суддям було доручено провадження попереднього слідства у кримінальних справах¹.

Мировий з'їзд здійснював нагляд за належними до нього мировими суддями. Наглядовою інстанцією стосовно з'їзду була судова палата в межах підпорядкованих їй округів.

Голова з'їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції з числа осіб, які могли претендувати на посаду по судовому відомству не нижче члена окружного суду, або з числа дільничних мирових суддів, які обіймали цю посаду не менше трьох років

Мирові судді обиралися на 3 роки повітовими земськими зібраннями у сільській місцевості і міськими думами в містах. Вони розглядали дрібні адміністративні справи, кримінальні справи, покарання за якими не перевищувало 1,5 року ув'язнення, та цивільні справи з сумою позову до 3 тис. карбованців.

При значному обсязі справ з'їзди могли поділятися на відділення, в одному з яких головував постійний голова з'їзду, в інших — тимчасові.

¹ Див.: Державний вісник. — 1918. — 13 черв.

В Українській державі продовжував діяти Одеський комерційний суд. Його склад становили голова, його товариш, 4 члени суду, 2 секретарі. Комерційний суд діяв на підставі імперського Статуту торгового судочинства. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, а спори на рішення останньої мав розглядати Цивільний Генеральний суд Державного Сенату.

Крім системи загальних і мирових судів, в Українській Державі функціонували військові суди, які діяли в порядку виняткового судочинства. У квітні-грудні 1918 р. такого роду судочинство набуло надзвичайно широкого розмаху в Україні.

Поява військових судових інституцій не випадкова. Маючи на меті створення регулярної української армії, уряд гетьмана велику увагу приділяв формуванню військових судів. Так, уже в травні 1918 р. було створено Головне військово-судове управління і складений реєстр осіб (206 чоловік), яких планувалося призначити на військово-судові посади¹. 30 травня було прийнято закон «Про військово підсудність»².

В Українській державі зберігалися створені ще за часів Центральної Ради Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів.

21 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію»³. Згідно з цим законом, який мало чим відрізнявся від відповідного закону Центральної Ради, військові суди поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) і штабні (при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі). До компетенції Київського вищого військового суду належали справи, що порушувалися на території Правобережної України та Чернігівщини, а Катеринославського — ті, що порушувалися на території Лівобережної України. Штабні суди розглядали справи в межах розташування тієї чи іншої дивізії.

За мирних часів вищі суди мали розглядати справи військових не нижче командира окремої частини, а також справи, за якими винуватцям загрожувала кара, пов'язана з позбавлен-

¹ Див.: *Вовк Ю.* Організація військових судів у період гетьманату // Вісник Львівського університету. — Сер. юрид. — 2000. — № 35. — С. 101.

² Див.: *Державний вісник.* — 1918. — № 11.

³ Див.: *Законодательные акты Украинской державы 1918 года.* Апрель-июнь. — Одесса, 1918. — С. 11.

ням або обмеженням загальних громадянських прав. У порядку виняткової підсудності до компетенції вищого військового суду належали справи й військовослужбовців іноземних армій, які перебували на службі в українському війську, священнослужителів та інших приналежних до війська цивільних осіб. До компетенції штабних судів при дивізіях, корпусах і Головному штабі віддавалися всі інші справи, що не підлягали розгляду вищими судами.

Вищі суди склалися з голови і 8 суддів, а штабні — із голови і 4 суддів. Усі судді обиралися жеребкуванням на 2 місяці зі складу старшин і підстаршин, підлеглих відповідному судові. У вищому суді участь у справах прокурора і захисника вважалась обов'язковою, у штабному — ні. Рішення всіх військових судів могли бути оскаржені лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду. При вищих судах існували посади прокурора і військових слідчих, а при штабних — тільки військових слідчих.

8 листопада 1918 р. було прийнято закон «Про порядок обрання суддів до військових судів». Судді обиралися з числа військовослужбовців відповідної території. Списки кандидатів погоджувалися з головами відповідного військового суду. Обиратися могли військові віком не менше 25 років, що не перебували під слідством і судом, не обмежені у правах і не визнані боржниками. До списків не могли бути внесені особи військово-судових відомств, військово-тюремних установ, слухачі військових шкіл, військові начальники від командира полку та вище¹.

Всі військові судові установи у своїй діяльності мали керуватися колишніми російськими законами, щоправда, із застереженням, що постанови цих законів не будуть суперечити законам Української держави.

Система військових судів в Українській державі носила суперечливий характер. До проблеми створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому здобутки гетьмана в цьому напрямку були незначні, а відтак, зусилля влади в галузі розбудови військових судів не знайшли практичного втілення.

Особливу роль у судочинстві Української держави відігравали німецькі та австро-угорські військово-польові суди, які

¹ Див.: Державний вісник. — 1918. — № 74.

були одним із знарядь наведення порядку в умовах анархії та безвладдя останніх місяців діяльності Центральної Ради.

Ще 25 квітня 1918 р. після зустрічі генерала Гренера і П. Скоропадського з'явився сумнозвісний наказ фельдмаршала Ейхгорна, згідно з яким «всі провини проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі злочинні вчинки проти німецьких і союзних військ, а також проти осіб, належних до них, підлягають виключно особливому німецькому військово-польовому суду»¹. Через три дні був виданий аналогічний наказ командувача Австро-Угорською Східною армією².

Але це не означало, що П. Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській та німецькій військовій «Феміді». Справа в тому, що українська судова система в цей час фактично припинила свою діяльність, що визнавали і союзники³. І цей вакуум заповнювали австрійські та німецькі військово-польові суди. Але в міру відновлення апарату української юстиції гетьман домагався обмеження їх юрисдикції щодо українського населення. Так, у травні 1918 р. при Міністерстві судових справ була створена комісія щодо розмежування підсудності українських та німецько-австрійських судів. І гетьманський уряд спромігся на певні послаблення у режимі дій військово-польових судів.

Організація та діяльність німецьких військово-польових судів, за свідченнями сучасників, будувалися на таких підставах. Постійного складу суду не існувало. Судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової залоги. Підготовка справи, прокурорські обов'язки, а також нагляд за виконанням вироків покладалися на «судового офіцера», посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини або при військовій комендатурі. Судовий офіцер головував у судовому засіданні.

Судовий процес був позбавлений формальностей і не особливо зв'язаний законом. Суд міг на свій розсуд підвищувати або знижувати покарання, передбачені німецьким кримінальним кодексом за відповідні порушення закону. Начальник

¹ Див.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца. — М., 1936. — С. 52.

² Див.: Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави. — С. 381.

³ Див.: Там само. — С. 379.